

9 Каз 2

Д 64.

Халел

ДОСМУХАМЕДУЛЫ

Тандамалы
еңбектері

Ўзбраниије
труды

РЕПРЕССИЯҒА ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚСТАН ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ
МҰРАСЫН ЗЕРТТЕЙТІН “АРЫС” ҚОРЫ

ФОНД ИЗУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЯ РЕПРЕССИРОВАННОЙ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КАЗАХСТАНА “АРЫС”

**Халел
ДОСМУХАМЕДУЛЫ**

**Таңдамалы
еңбектері**

— — — — —
**Үзбранные
труды**

**Халел
ДОСМУХАМЕДУЛЫ**

Таңдамалы еңбектері

Қазақ тарихы, әдебиеті мен
тілі, сондай-ақ медицина, биология,
табиғаттану салаларына қатысты
ғылыми мақалалары және
оқулықтарынан үзінділер

АСТАНА
“Астана-Полиграфия”
2008

**Халел
ДОСМУХАМЕДУЛЫ**

Избранные труды

Научные статьи по истории,
казахскому языку и литературе,
медицине, биологии, природоведению,
а также отрывки из учебников

9 Каз 2

ББК 63.3 (Қаз) 6-8

Д 64

КІТАП ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНІҢ БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША
ШЫҒАРЫЛДЫ

КНИГА ВЫПУЩЕНА ПО ПРОГРАММЕ КОМИТЕТА ИНФОРМАЦИИ И АРХИВОВ
МИНИСТЕРСТВА КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РК

Құрастырған: **Ғарифолла ӘНЕС**, филология ғылымдарының кандидаты
Составитель: **Ғарифолла АНЕС**, кандидат филологических наук

Д 64 **Досмұхамедұлы Х.** Таңдамалы еңбектері. Избранные труды. –
Астана: “Астана - Полиграфия”, 2008. – 400 бет.

ISBN 978-601-254-031-4

Кітапқа ХХ ғасырдың басындағы қазақ демократияшыл зиялылары шоғырының жарық жұлдыздарының бірі – көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ғұлама ғалым, Қазақстан мен Түркістандағы ғылым, оқу-ағарту және денсаулық сақтау салаларының іскер ұйымдастырушысы профессор Халел Досмұхамедұлының (1883–1939) ғылыми еңбектері топтастырылды. Алаш қайраткерінің 125 жылдығына орай шығарылып отырған бұл жинаққа ғалымның қаламынан туған құнды еңбектері түпнұсқа негізінде ұсынылып отыр.

Кітап көпшілік оқырман қауымға арналды.

В книге опубликованы научные труды профессора Халела Досмухамедулы (1883–1939) – одного из ярких представителей казахской демократической интеллигенции начала XX века. Он был видным государственным и общественным деятелем, ученым энциклопедического склада, талантливым организатором науки, образования и практического здравоохранения в Казахстане и Туркестане. В связи с 125-летним юбилеем Х.Досмухамедулы в этот сборник включены оригиналы ценных трудов, написанные самим ученым.

Книга предназначена для широкого круга читателей.

Д 0503020905
00 (05) - 08

479810

ББК 63,3 (Қаз) 6-8

ISBN 978-601-254-031-4

© Досмұхамедұлы Х., 2008
© “Астана-Полиграфия”, 2008

МАЗМУНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Халықтың Халелі.....5

ТАРИХ. ИСТОРИЯ

Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет.....	27
Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат.....	32
Исатай кім?.....	73
Баймағамбет кім?.....	74
Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре.....	76
Родословная Жалантус Батыра (Ялантуша-Бахадура), строителя медресе Тилля-Кары и Шир-Дор в г. Самарканде	80
Жалаңтөс батыр.....	86
26-ншы мизан. Ойыл.....	90
Қазақ-қырғыз білім кәмисіесінен.....	92
Қазақ-қырғыз білім кәмисіесі жайынан қысқаша баяндама.....	96
Түзетушіден (“Кенесары-Наурызбай”).....	103

ӘДЕБИЕТ. ЛИТЕРАТУРА

Мұрат ақын туралы қысқаша мағлұмат.....	107
Шернияз шешен (ел әдебиетінен).....	112
Шернияз кім?.....	120
Дұрыстаушылардан.....	121
Аламан.....	123
Казахская народная литература. Краткий очерк.....	128

ТІЛ. ЯЗЫК

Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы.....	165
Диуан лұғат ат-түрк.....	186
1924 жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының съезінде сөйлеген сөздерінен.....	195
Қазақ тіліне латын харфін алу мәселесі.....	197
Жат сөздер туралы.....	201
Қазағыстан Білім ордасы қабылдаған пән сөздері.....	206

МЕДИЦИНА. ГИГИЕНА. БИОЛОГИЯ

Тамыр дәрі хақында.....	211
Жұқпалы аурулар хақында.....	215
Сары кезік – сүзек (брюшной тиф).....	220

Ұйқы деген немене?	223
Оқушының саулығын сақтау.....	225
Шума қандай ауру?	232
Жұқпалы аурулар	236
Жануарлар. Бірінші бөлім (үзінділер).....	239
Жануарлар. Екінші бөлім (үзінділер).....	254
Жануарлар. Үшінші бөлім (үзінділер)	265
Адамның тән тірлігі (үзінділер).....	271
Профессор Ю. Вагнер. Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер (үзінділер).....	299
Профессор Ю. Вагнер. Денеміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер (үзінділер).....	308

ТАБИҒАТТАНУ. ПРИРОДОВЕДЕНИЕ

Табиғат тану (үзінділер)	317
Милион деген немене?	339
Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?	341
Мәшиненің күші	343

ҚОСЫМШАЛАР. ПРИЛОЖЕНИЯ

Профессор Халел Досмұхамедұлының өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері	347
Основные даты жизни и деятельности профессора Халела Досмухамедова.....	351
Халел Досмұхамедұлы еңбектерінің библиографиялық көрсеткіші – Библиографический указатель трудов Халела Досмухамедова.....	355
Халел Досмұхамедұлының өмірі мен қызметіне катысты әр кезеңдердегі құжаттар –	362
Документы разных лет о жизни и деятельности Халела Досмухамедова.....	362

Халел
Досмухамедов

таңдамалы
избранное

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ — ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ХАЛЕЛ ДОСМУХАМЕДУЛЫ ҚОРЫ
РЕПРЕССИЯҒА ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚСТАН
ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ
МҰРАСЫН ЗЕРТТЕЙТІН „АРЫС“ ҚОРЫ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ — АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ФОНД ХАЛЕЛА ДОСМУХАМЕДУЛЫ
ФОНД ИЗУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЯ
РЕПРЕССИРОВАННОЙ
ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ КАЗАХСТАНА „АРЫС“**

Қазақстан Республикасы Ғылым министрлігі — Ғылым академиясының Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының Ғылыми кеңестерінде ұсынылды.

Рекомендованы Учеными советами Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова и Института языкознания им. А. Байтұрсынова Министерства науки—Академии наук РК.

**Халел
Досмухамеұұлы**

избранное

Научные статьи по истории, казахскому языку и литературе, медицине, биологии, природоведению, а также отрывки из учебников

АЛМАТЫ
„АНА ТІЛІ“
1998

**Халел
Досмухамеұұлы**

таңдамалы

Қазақ тарихы, әдебиеті мен тілі, медицина, биология, табиғаттану салаларына қатысты зерттеу мақалалары және оқулықтарынан үзінділер

АЛМАТЫ
„АНА ТІЛІ“
1998

Редакциялық алқа — Р. Ф. Сыздықова (бас редактор).
Редакциялық алқа мүшелері: Ш. Ш. Сарыбаев, К. Нұрпейісов,
М. Қ. Қозыбаев, Б. Кабиғожин, Д. Е. Әбдірахимова,
Ғ. К. Әнес, А. Мектепов, Р. Әлмұханова.
Құрастырған: Ғарифолла ӘНЕС.

Редакционная коллегия — Р. Г. Сыздыкова (гл. редактор).
Члены редколлегии: Ш. Ш. Сарыбаев, К. Нурпейсов,
М. К. Козыбаев, Б. Кабигожин, Д. Е. Абдрахимова,
Г. К. Анес, А. Мектепов, Р. Альмуханова.
Составитель: Гарифолла АНЕС.

Д—64 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное).— Алматы: Ана тілі,
1998.— 384 бет.

ISBN 5-630-00287-2

421211

Кітапқа ХХ ғасырдың басындағы қазақ демократияшыл зиялылары шоғырының жарық жұлдыздарының бірі — профессор Халел Досмұхамедұлының (1883—1939) ғылыми еңбектері топтастырылып отыр. Ол көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, ғұлама ғалым, Қазақстан мен Түркістандағы ғылым, оқу-ағарту және денсаулық сақтау салаларының іскер ұйымдастырушысы еді. Өкінішке орай, ол да 1930-шы жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болды.

Х. Досмұхамедұлының қаламынан туған құнды еңбектері түпнұсқа негізінде (қазақ және орыс тілдерінде) араға жетпіс жылдан астам уақыт салып, Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы оқушылармен қайта табысып отыр.

В книге опубликованы научные труды профессора Халела Досмухамедулы (1883—1939) — одного из ярких представителей казахской демократической интеллигенции начала XX века. Он был видным государственным и общественным деятелем, ученым энциклопедического склада, талантливым организатором науки, образования и практического здравоохранения в Казахстане и Туркестане. Х. Досмухамедулы стал жертвой политических репрессий 30-х годов.

В Год народного единства и национальной истории читатели, интересующиеся культурой и историей казахского народа, имеют возможность ознакомиться с исследованиями ученого в различных областях знания. Труды печатаются в оригинале на казахском и русском языках.

А 5000000000 — 17
415(05) — 98 Құлақтандырусыз — 98

ББК 63.3 (5 каз)

ISBN 5-630-00287-2

© Х. Досмухамедулы
„Ана тілі“, 1998.

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ

Есімі мен еселі еңбегі халқымызға қайтып оралған қайран Халел	5
Редакция алқасынан	7
Халел шыңдары. Профессор Халел Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылығы хақында шағын шолу	11
ТАРИХ. ИСТОРИЯ	
Қазақ батырлары: Исатай, Махамбет	29
Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат	33
Исатай кім?	65
Баймағамбет кім?	66
Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре	68
Родословная Жалантус Батыра (Ялантуша-Бахадура), строителя медресе Тилля-Кары и Шир-Дор в г. Самарканде ...	71
Жалаңтөс батыр	76
26-ншы мизан. Ойыл	79
Қазақ-қырғыз білім комиссиясінен	81
Қазақ-қырғыз білім комиссиясі жайынан қысқаша баяндама	84
Түзетушіден („Кенесары-Наурызбай“)	90
ӘДЕБИЕТ. ЛИТЕРАТУРА	
Мұрат ақын туралы қысқаша мағлұмат	93
Шернияз шешен (ел әдебиетінен)	97
Шернияз кім?	104
Дұрыстаушылардан	105
Аламан	107
Казахская народная литература. Краткий очерк	111
ТІЛ. ЯЗЫК	
Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы	139
Диуан лұғат ат-түрк	155
1924 жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының съезінде сөйлеген сөздерінен	163
Қазақ тіліне латын харфін алу мәселесі	165
Жат сөздер туралы	168
Қазағыстан Білім ордасы қабылдаған пән сөздері	172

МЕДИЦИНА. ГИГИЕНА. БИОЛОГИЯ

Тамыр дәрі хақында	177
Жұқпалы аурулар хақында	180
Сары кезік — сүзек (брюшной тиф)	184
Ұйқы деген немене?	186
Оқушының саулығын сақтау	188
Как бороться с чумой среди киргизского населения	194
Шума қандай ауру?	256
Жұқпалы аурулар	260
Жануарлар. Бірінші бөлім (үзінділер)	263
Жануарлар. Екінші бөлім (үзінділер)	275
Жануарлар. Үшінші бөлім (үзінділер)	284
Адамның тән тірлігі (үзінділер)	289
Профессор Ю. Вагнер. Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер (үзінділер)	310
Профессор Ю. Вагнер. Денеміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер (үзінділер)	317

ТАБИҒАТТАНУ. ПРИРОДОВЕДЕНИЕ

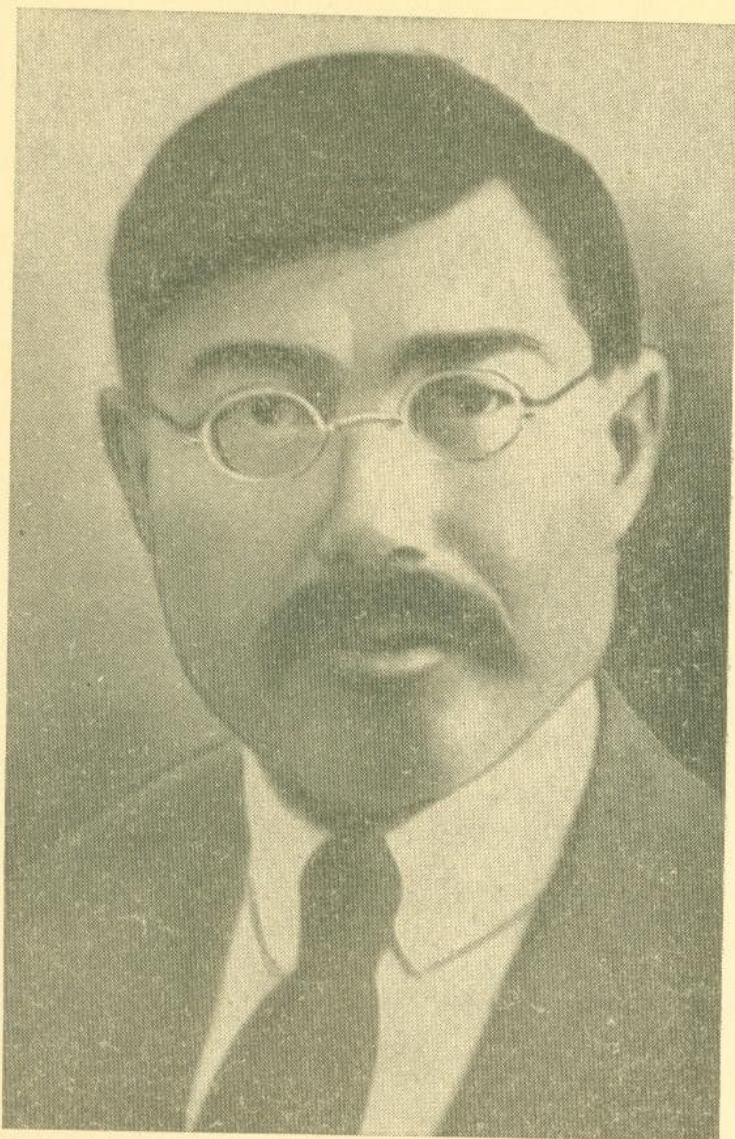
Табиғат тану (үзінділер)	325
Милион деген немене?	341
Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?	343
Мәшиненің күші	345

ҚОСЫМШАЛАР. ПРИЛОЖЕНИЯ

Профессор Халел Досмұхамедұлының өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері	349
Основные даты жизни и деятельности профессора Халела Досмухамедова	352
Халел Досмұхамедұлы еңбектерінің библиографиялық көрсеткіші — Библиографический указатель трудов Халела Досмухамедова	355
Халел Досмұхамедұлының өмірі мен қызметіне қатысты әр кезеңдердегі құжаттар — Документы разных лет о жизни и деятельности Халела Досмухамедова	360

ХАЛЫК
ҚАЗЫНАСЫ

Халел
Досмұхамедұлы
АДАМАН

Х. Досмұхамедұлы

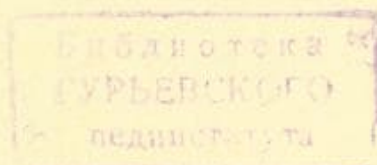
Халел
Досмұхамедұлы
АЛАМАН

Құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар —
Гарифолла Әнесов, Аманқос Мектепов, Шәмшәдин Керімов.

ББК 83.3
Д 64

362873

Досмұхамедұлы Х.

Д 64 АЛАМАН (Құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар — Ғарифолла Әнесов, Аманқос Мектепов, Шәмшәдин Керімов) — Алматы: Ана тілі, 1991. 176 — бет.

ISBN 5-630-00004-7

30-жылдары зобалаңның құрбаны болған белгілі ғалым, дәрігер, тарихшы әрі қоғам қайраткері Х. Досмұхамедұлы әдебиет тарихы мен теориясы және тіл мәселелері жөнінде де құнды еңбектер жазды. Қазақ халқының әдебиеті үлгілерін жинап «Аламан» атты хрестоматия құрастырды. Махамбет Өтемісұлы, Мұрат Мөңкеұлы шығармаларын терең ғылыми зерделікпен талдады. Қазақ, қырғыз тіліндегі үндестік заңын зерттеді. Ғалымның қазір де маңызын жоймаған осы еңбектері араға жетпіс жылдай уақыт салып, оқушылармен қайта табысып отыр.

Д $\frac{4603000000-039}{415(05)-91}$ 045-91

Ираи

ББК 83.3

ISBN 5-630-00004-7

© Досмұхамедұлы Х., 1991

МАЗМҰНЫ

Профессор Халел Досмұхамедұлы	5
Ой түбінде жатқан сөз	13
Қазақ халық әдебиеті	14
Аруақпен айтыс	37
Самарқан шаһарындағы «Тіллә-қари» және «Ширдар» медреселе- рін салдырушы Жалаңтөс батырдың шежіресі	40
Бұхарадағы Көгілташ медресесінің салынуы туралы әнсана	44
Қазақ-қырғыз білім комиссиясынан	48
Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат	51
Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы	81
«Кенесары — Наурызбай»	100
Шер толқытса шығады	101
Мұрат ақынның сөздері	102
Аламаң	147
Қалмақтың қарғысы	172
Адай Абыл ақынның сөздерінен қалған бір жұрнақ	172
Түсініктемелер	173